

Заснування Київського університету: спадковість, переривчастість, імперська сваволя

Сергій Біленький

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 7. Спеціальне видання:

Університети та нації в Російській імперії. –

Харків; Київ: Критика, 2005. – С. 188-213.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

Сергій Біленький (Київ)

ЗАСНУВАННЯ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ: СПАДКОВІСТЬ, ПЕРЕРИВЧАСТІТЬ, ІМПЕРСЬКА СВАВОЛЯ

Статтю присвячено проблемі взаємоперетинання поля освіти й поля влади (за термінами французького соціолога П'єра Бурдьє) на території Правобережної України на прикладі заснування Університету Св. Володимира в Києві 1834 року. Університет Св. Володимира (Київський університет) був продуктом освітньої практики в Правобережній Україні перших десятиліть XIX ст. і водночас свавільним експериментом російської влади в царині культурної політики. Київський університет постав як витвір особливої російської культурної політики, спрямованої проти польсько-мовних мешканців Правобережжя, або, за тодішнім імперським слововжитком, Південно-Західного краю. Тимчасом як нові німецькі університети уособлювали угоду філософського ідеалізму з «культурною державою» (*Kulturstaat*), університет у Києві був радше наслідком задоволення *партикулярних* інтересів «виховної держави» (*Erziehungsstaat*)¹. Крім того, історія заснування Київського університету – це історія застосування різних стратегій ідентифікації, боротьби за впливи на Правобережжі й культурну ідентичність самого Києва. Заснувавши Київський університет, російський уряд зробив вагому заяву про повне соціальне, культурне та ідеологічне домінування в Правобережній Україні.

Моєю метою є визначення різних інституційних та ідеологічних джерел, функцій та цілей такого суперечливого культурно-політичного проекту, як імператорський Університет Св. Володимира у Києві. Який зміст мала сама *ідея* Київського університету і що від неї залишилося сьогодні?

1. Освіта та ідентичність у Правобережній Україні

Регіон Правобережної України, до якого належали Київська, Волинська та Подільська губернії і який увійшов до складу Росії внаслідок поділів Речі Посполитої, фактично законсервував зниклий з політичної мапи польський світ: той однак на багато років зберіг традиційні структури освітньої системи, судочинства, соціальної взаємодії тощо. Польський світ був великою мірою шляхетським способом життя, який тримався на тривалій традиції шляхетської солідарності (*komitowy szlacheckiej*)². За статистикою, яка загалом ототожнювала шляхтичів з поляками, у трьох «південно-західних» губерніях Росії (Київській, Волинській і Подільській) протягом 1797–1830 років «поляки» в середньому становили близько 6% усіх мешканців: 10% – у Волинській, 5% – у Київській і 3% – в Подільській губерніях. Питома вага поляків у регіоні знизилася із 7,79% наприкінці XVIII ст. до 5,69% у 30-ті роки XIX ст. Найбільший відсоток представники цієї меншини становили в чотирьох повітах Волинської губернії: у Новоград-Волинському й Старокостянтинівському (по 15%), а також у Луцькому (14%) і Кременецькому (13,3%)³. Саме в цих повітах шляхта та духовенство заснувала найбільші заклади освіти, які відігравали вирішальну роль у відродженні польської ідентичності в регіоні. Польськомовні школи визначали межі цієї ідентичності, а відтак і самої Польщі, яка після поділів стала радше віртуальною державою. Польща була там, де була мережа польських шкіл і куди сягала уява їхніх учнів. Саме тому точилася така запекла боротьба за мову викладання і навчальну програму цих шкіл.

Найбільше розгалуженою освітня мережа була у Волинській губернії, очевидно, через велику кількість шляхетних *obywatelów*. Напередодні реформ Олександра I у Волинській губернії, за різними даними, налічували від 10 до 13 польськомовних навчальних закладів⁴. Більшість цих шкіл заснували в першій половині XVII ст. чернечі ордени, частину з них і дали фінансували монахи (римо-католицькі піяри, домінікани, кармеліти босі та греко-католицькі василіяни)⁵, частину – світські державні інституції: спочатку – польська Едукаційна комісія (так звані академічні школи), потім – російські «Комітети общественного призрения». Тож на початку XIX ст. на Волині діяли три «казенні» школи: житомирська, кременецька й луцька (колишні «академічні»); ще три школи утримували василіяни (любарську, володимирську та овруцьку), дві – піяри (межирицьку та дубровицьку), по одній – домінікани (ще одну любарську) й кармеліти босі (бердичівську),

одна школа (олицька) перебувала у власності поміщиків Сурецьких⁶. Дані за 1802 рік фіксують таку кількість учнів у цих школах: у житомирській – 225, у кременецькій – 217, у луцькій – 121, у межиріцькій – 274, в овруцькій – 200, у володимирській – 52, у дубровицькій – 151, у любарській василянській – 305, у бердичівській – 156, в олицькій – 109⁷. Мені не вдалося знайти точних відомостей про соціально-релігійний розподіл учнів, але з певністю можемо говорити, що переважна їх більшість були шляхтичами й римо-католиками.

У Подільській губернії діяли чотири школи – дві «казенні», утримувані «przez Skarb» (кам'янецька та немирівська), і дві василянські (барська та вінницька)⁸. За іншими даними, вінницька школа на початку XIX ст. вже була державною⁹. Отже, 1802 року в кам'янецькій школі навчалися 190 учнів, у вінницькій – 331, у барській – 664, у немирівській – 273 учні. Наведено дані спершу про соціальний статус, а потім і про віровизнання учнів¹⁰.

Школи	Соціальне походження учнів					разом
	з шляхтичів	з духовенства	з купців	з міщан	з різночинців	
кам'янецька	118	14	17	35	6	190
вінницька	296	20	3	10	2	331
барська	576	56	16	16	–	664
немирівська	191	58	10	11	3	273
Загалом	1181	148	46	72	11	1458

Як бачимо, питома вага шляхтичів у школах істотно перевищує їхню частку в регіоні, вказуючи натомість на їхню важливу соціальну роль – засновників навчальних закладів та ініціаторів більшості соціальних новацій і практик. Порівняймо ці дані з відомостями про конфесійну належність учнів¹¹.

Школи	Конфесійна належність учнів				разом
	православні	греко-католики	римо-католики	протестанти	
кам'янецька	9	3	178	–	190
вінницька	18	7	305	1	331
барська	5	75	584	–	664
немирівська	52	38	179	4	273
Загалом	84	123	1246	5	1458

У Київській губернії, не враховуючи Київської академії, діяли три школи: Головне народне училище в Києві (єдиний російськомовний заклад середньої освіти на Правобережжі) й дві василіянські школи – канівська та уманська¹². Київське Головне народне училище за соціально-релігійним складом учнів виразно відрізнялося від аналогічних польськомовних закладів: за статистикою 1803 року, на 190 хлопців та 38 дівчат припадало менше ніж половина дворян, 50 вихідців з міщан, 29 – з купців, 13 – із селян¹³. Ймовірно, російськомовна освіта не приваблювала польськомовних шляхтичів Київської губернії, які натомість віддавали своїх дітей на навчання до уманської та канівської василіянських шкіл. За даними 1802 року, серед 260 учнів уманської школи були 224 шляхтичі, 29 дітей священників і лише 7 вихідців з міщан; 210 дітей належали до римо-католицької церкви, а 50 – до греко-католицької¹⁴. У канівській школі, що налічувала 169 учнів, зафіксовано подібні соціально-релігійні показники.

Оцінюючи освітню ситуацію в Правобережній Україні перших років XIX ст., можна стверджувати, що найбільші освітні ресурси мала Волинська губернія (близько 2 000 учнів станом на 1802 рік). Найактивнішим в освітній сфері чернечим орденом виявилися василіяни, які утримували близько десяти шкіл у регіоні. Найбільшим навчальним закладом Правобережжя була барська василіянська школа на Поділлі (664 учні у 1802 році). А єдиною російськомовною школою треба вважати Головне народне училище в Києві.

Отож освітню систему в Правобережній Україні початку XIX ст. можна охарактеризувати як традиційно полоністичну, як таку, що мала вузьке соціальне представництво (з домінуванням шляхти) і в якій порівняно невелику участь брали держава та світські інституції (більше ніж половину всіх освітніх закладів утримували чернечі ордени¹⁵). Виділяючи головні недоліки в освітній сфері, урядовці, зокрема, вказували на її переривчастий характер, невиробленість уніфікованих стратегій, а також матеріальну невизначеність¹⁶. Хибою можна вважати також брак вищої школи в «Південно-Західному краї».

Освітні реформи 1810-х років мали розв'язати ці проблеми. Метою реформ було перетворення багатоманітної за формами освітньої сфери на загальноімперську систему гімназій, повітових і парафіяльних училищ. Уряд забезпечував кожну гімназію Правобережжя 5 700 рублями, а кожне повітове училище – 2 820 рублями сріблом, водночас заохочував місцевих

obywatelów робити благодійні внески на школи. Найнижча ланка системи освіти – парафіяльні училища – майже цілком залежала від коштів місцевих шляхтичів і духовенства, від їхньої *gorliwośći*, як свідчили джерела¹⁷. Тож у Волинській губернії на гімназію перетворилася найбагатша та найпрестижніша в регіоні кременецька школа. Серед повітових шкіл три (луцьку, ковельську та житомирську) фінансово забезпечував уряд, а вісім (дубровицьку піярську, бердичівську кармелітську, володимирську василіянську, любарську василіянську, межиріцьку піярську, овруцьку піярську й новостворені острозьку кармелітську та теофіпольську тринітарську) – чернечі ордени; олицьку школу мали утримувати так звані світські священики¹⁸. Крім того, в губернії постала широка мережа конфесійних парафіяльних шкіл (близько 25)¹⁹.

У Подільській губернії гімназію заснували у Вінниці (1814 року²⁰), тимчасом як у Кам'янці та Гайсині створили «казенні» повітові училища. Училище в Немирові фінансували завдяки доходам Потоцьких. А реформування барського училища, що його надалі мали утримувати василіяни, відклали на пізніший час через «велике скупчення учнів»²¹.

У Київській губернії уряд вирішив залишити Київське Головне народне училище незмінним, з річною урядовою сумою 3 736 рублів сріблом. Уманська й канівська василіянські школи фактично набули статусу повітових училищ. Трохи згодом у губернії заснували ще одне повітове (російськомовне) училище в самому Києві, на Подолі, та 12 парафіяльних училищ: 4 у Києві (два чоловічі та два жіночі) і 8 у провінції²².

Дуже важливу роль у реформуванні освіти в Правобережній Україні відіграли дебати щодо заснування вищої школи регіону. Від початку ХІХ ст. усі перелічені навчальні заклади Правобережної України входили до навчальної округи Віленського університету. Проте місцева шляхта, з огляду на потреби панівної польськомовної римо-католицької меншини, шукала способів заснувати центр вищої освіти саме на Правобережжі.

2. Київський університет і регіональні освітні проекти

Регіональна еліта висунула два проекти щодо створення вищої школи для польськомовної шляхти Правобережної України. Гімназія (пізніше лицей) у Кременці та гімназія в Києві стали найбільшими досягненнями

місцевих шляхтичів. Кременецька школа першою з-поміж двох закладів набула статусу гімназії, а потім і ліцею (1819 року). Успіх кременецького проекту виявився скороминущим, натомість Київська гімназія залишалася одним з провідних освітніх центрів Російської імперії протягом багатьох наступних десятиліть.

Шляхта Волинської губернії на чолі з візитатором місцевих навчальних закладів Тадеушем Чацьким опікувалася Кременецькою гімназією саме як вищою школою Правобережжя, і ця обставина навіть спричинила конфлікт з Віленським університетом²³. Одночасно з гімназією в Кременці шляхта Київської губернії заходила відкривати гімназію в Києві, що також мала стати вищою школою регіону²⁴. Конкуренція і навіть конфлікти між прихильниками двох проектів призвели до втручання російських урядовців. Як наслідок, відкриття Київської гімназії відклали до 1809 року, а польськомовна шляхта була змушена зосередити свою меценатську увагу на Кременецькій гімназії, яка й стала вищою польською школою Правобережної України. Щоправда, протягом наступних років частину пожертв, що їх переказав Чацький Кременецькій гімназії, повернули до Києва²⁵. Влада офіційно визнала високий статус кременецького закладу щойно 1819 року, коли гімназію перетворили на ліцей, який міг «по крайній мере в некоторых частях, заменять Университет»²⁶. Як пізніше згадував куратор («попечитель») Київської навчальної округи Є. фон Бракке, «Кременец явно соперничал с Вильною, и многие профессора были лучше Виленских»²⁷. Хоч як дивно, але саме руйнування освітніх структур Правобережної України дало змогу Києву стати провідним центром вищої та середньої освіти цілого регіону, щоправда, коштом зміни культурної ідентичності освітніх проектів.

Ще за часів царювання ліберального Олександра I почався наступ на освітні структури трьох «південно-західних» губерній Російської імперії²⁸. Відтоді як 1817 року посаду міністра освіти посів О. Голіцин, польська спільнота, з погляду офіційного Петербурга, поступово втрачала право на культурну автономію, найвиразнішим уособленням якої була система освіти. Вже 1818 року Київську губернію вивели з-під юрисдикції Віленського університету й прилучили до Харківської навчальної округи, а 1824 року подав у відставку куратор Віленської округи князь Адам Чарторийський. Після польського повстання 1830–1831 років до Харківської навчальної округи приєднали Волинську та Подільську губернії, а цей факт

вказував на неминучу русифікацію освіти й справочинства в цілому регіоні. За цей час у трьох правобережних губерніях закрили 245 навчальних закладів (разом з Вінницькою гімназією та Волинським ліцеєм)²⁹. Натомість почали створювати російськомовні гімназії, повітові училища й православні парафіяльні школи.

Цікаво, що Київщина найменше постраждала від цих заходів російського уряду. З-поміж 19 навчальних закладів Правобережжя, яких влада не скасувала протягом 1830–1831 років, 14 діяли на території Київської губернії. Головним освітнім осередком, безумовно, став Київ, з гімназією, повітовим і парафіяльними училищами. Починаючи від 1812 року викладання в київських школах належало провадити російською мовою³⁰. Але православні домінували серед учнів Київської гімназії та місцевого повітового училища вже 1811 року, і це було унікальним явищем у цілій Правобережній Україні³¹. Тоді поляки втратили можливість розмістити Київ на віртуальній мапі Польщі: він опинився поза межами польської ідентичності. Крім того, російськомовна Київська гімназія була першим плодом антипольської політики Петербурга й стала своєрідним прототипом Київського університету як центру русифікації «Південно-Західного краю». Втім, як можна легко переконалися, для створення Київського університету було залучено матеріальні, соціальні, ідеологічні та інтелектуальні ресурси відразу кількох навчальних закладів. Отже, є підстави говорити не лише про переривчастість, а й про тяглість історії регіональної освіти.

Ідею заснування університету саме в Києві вдалося втілити не відразу. Відомо, що такий задум виник ще на початку XIX ст., але через протидію Адама Чарторийського, який побоювався зросійщення Київського університету, від наміру тимчасово відмовилися³². Після польського повстання уряд планував відкрити університет в Орші, у межах Білоруської навчальної округи, натомість у Києві мав бути ліцей³³. Але київський генерал-губернатор граф В. Левашов та куратор Київської навчальної округи фон Брадке вважали, що Київ вартий більшого. Так виникла думка перевезти Кременецький ліцей до Києва й заснувати на його основі Інститут правознавства ім. Св. Володимира. Певною мірою цей заклад провіщав утилітарну ідею самого Університету Св. Володимира: Інститут, так само як університет, мав готувати дрібних повітових і губернських чиновників для Київської, Волинської та Подільської губерній. У травні 1833 року уряд

навіть виділив гроші для втілення цього проекту³⁴. Ідею університету на противагу фаховому інституту «виборів» граф Левашов, який переконав міністра освіти Уварова в тому, що не доцільно марнувати багату базу Волинського ліцею на заснування вузького за спеціалізацією правового закладу. Але не варто забувати, що появі Київського університету все-таки передувала утилітарна ідея правового інституту.

8 листопада 1833 року імператор Микола I видав наказ про заснування в Києві Університету Св. Володимира. Перед тим як перейти до аналізу ідей та цілей, закладених в основу діяльності цього навчального закладу, розглянемо стосунок новозаснованого університету до регіональних осередків освіти. Оцінюючи явище з історично-соціологічних позицій, можна сформулювати два важливі висновки. До створення Київського університету було залучено матеріальні та духовні ресурси освітніх осередків, що спиралися на цілковито відмінні традиції. І цілком очевидно, що Київський університет як заклад нового типу постав радше випадково.

Основний фінансовий, матеріальний, соціальний та інтелектуальний капітал у Київський університет інвестували два польськокомовні заклади – Волинський ліцей та Віленський університет. Передовсім київський освітній осередок успадкував фінансову базу ліцею – його фондушеві капітали, вартість яких 1833 року становила 523 627 рублів сріблом і які щороку давали прибуток обсягом 21 319 рублів. Університетові відписали також усі доходи із суми 450 000 рублів, яку 1805 року шляхта Київської губернії пожертвувала на губернські навчальні заклади³⁵. До цього капіталу долучили кошти уряду (зокрема на створення Інституту правознавства) та пожертву обсягом 50 000 рублів, яку дав на потреби університету П. Демідов.

Що ж до університетських колекцій, то їх майже повністю було сформовано зі збірок Волинського ліцею. Так, університетська бібліотека успадкувала від ліцею 34 368 томів книжок на суму 56 820 рублів³⁶, мінералогічний кабінет – колекції мінералів з 15 538 предметів, ботанічний сад – 9 000 зразків рослин, а зоологічний кабінет – 30 000 опудал тварин. З Вільна Університетові Св. Володимира передали не тільки матеріальні ресурси Віленської медико-хірургічної академії, а й бібліотеку Віленського університету (7 554 томи)³⁷, книгозбірню Віленської духовної римо-католицької академії³⁸ та академічні традиції віленського освітнього центру в особах його вихованців і викладачів.

Про успадкування традицій Волинського ліцею в Київському університеті промовисто свідчить викладацький склад університету. Так, 1834 року з-поміж 19 професорів Університету Св. Володимира 16 були колишніми викладачами ліцею, 1835 року це співвідношення становило 29 і 20³⁹. Як видно із затвердженого Списку професорів Університету Св. Володимира⁴⁰, 1834 року лише ректор, професор російської словесності Михайло Максимович, екстраординарний професор загальної історії Володимир Цих та професор православного богослов'я І. Скворцев не працювали в ліцеї і мали порівняно невеликий педагогічний досвід. Всі інші професори, ад'юнкти та вчителі університету раніше були викладачами Кременецького ліцею, дехто навіть – протягом 15 років⁴¹. П'ятеро свого часу навчалися у Віленському університеті (або жили в педагогічному пансіоні при ньому), ще п'ятеро – у Волинському ліцеї, інші – в таких закладах, як Полоцька єзуїтська академія, Краківська академія, Політехнічна школа в Парижі тощо⁴². Уряд визнавав Київський університет за спадкоємця Волинського ліцею та Віленського університету: міністр народної освіти С. Уваров писав, що університет у Києві замінив «бывший Виленский Университет и лицей Вольнский»⁴³. Проте вже 1837 року Уваров радив Миколі І усунути польських викладачів з Київського університету, перевівши їх до інших університетів імперії та на чиновницькі посади до Міністерства освіти або просто спровадивши на пенсію⁴⁴.

На думку Миколи Василенка, Київський університет «цілком заступив місце Волинського ліцею», виконуючи ті самі функції, що й ліцей, тільки «в значно ширшому розмірі»⁴⁵. З цим твердженням можна погодитися, але з таким застереженням: імператорський Університет Св. Володимира був радше символом поразки Волинського ліцею. Про перемогу російського уряду в царині вищої освіти Правобережної України свідчило залучення соціальних ресурсів Лівобережжя, хоч університет у Києві заснували передовсім для вихідців з Київської, Волинської та Подільської губерній. Незважаючи на те, що за період від 1834 до 1862 року православні студенти практично щороку (крім 1839–1841 років) становили меншість у Київському університеті, частка вихованців лівобережних освітніх закладів і Київської гімназії, де навчалися переважно православні, була все-таки відчутною. Покажемо є перший студентський набір 1834–1835 року. З-поміж 61 особи 16 походили з Київської губернії, 12 – з Чернігівської, 7 – з Мінської, 7 – з Волинської, 4 – з Гродненської, 3 – з Подільської, 3 –

з Могилівської, по два вступники було з Полтавської та Херсонської губерній і Білостоцької області й нарешті по одному – з Вітебської, Петербурзької та Владимирської губерній⁴⁶. Як бачимо, кількість вихідців з Правобережжя, яких налічували 26 осіб, не сягала навіть половини. Відсоткову перевагу все-таки мала Київщина (16 студентів), а це було зумовлено її особливим статусом у реакційній політиці Петербурга після 1831 року. Велика частка вихідців з Чернігівщини свідчить про залучення «православних ресурсів» з Лівобережжя.

За релігійною ознакою студенти розподілялися так: римо-католики, які становили більшість, – 30 осіб, православні – 26, греко-католики – 4. Найчастіше православні походили з Чернігівщини (12), Київщини (5) і Волині (3). Найбільше студентів були вихованцями Київської гімназії (11), Чернігівської гімназії (5) та Мозирського повітового училища (5). Отже, саме Київщина й Чернігівщина «відрядили» до університету найбільше студентів, тим часом традиційні «освітні» регіони (Волинь, Поділля, Віленщина) поступилися своїми позиціями. Важливу роль у цьому процесі відіграла Київська гімназія, яка переживала бурхливий розвиток і різоче виділялася на тлі польськомовних освітніх закладів Правобережної України. Власне, описане явище свідчило про інноваційність освітніх заходів, одним з яких стало створення імператорського Університету Св. Володимира.

Але чи було заснування цього університету закономірним на тлі тогочасної освітньої політики, європейської та російської? Які цілі й функції мав Київський університет? Якою була сама *ідея* університету в Києві і в який спосіб цю ідею соціально легітимували, а відтак і втілили? Нарешті, наскільки успішним виявився проект заснування Київського університету?

3. *Einsamkeit und Freiheit* по-київському

Німецький соціолог Гельмут Шельський розглядає три види трансформацій у царині університетської освіти, які він називає «революцією», «реформою» та «заснуванням». «Революція» означала для науковця заміну старого новим, постання нових інституційних форм з нуля. За зразок таких перетворень правила Французька революція. «Реформа» полягала в «пристосуванні наявних інституцій до нових духовних умов». Нарешті принцип «заснування» (*Gründung*) означав створення цілком нової інституції для задо-

волення тих потреб, що їх були не спроможні задовольнити старі інституції. Нова ідея університету протиставлялася суспільній дійсності, яка змінювалася завдяки успішному втіленню цієї ідеї. Іншими словами, «заснування» тягло за собою «реформу»⁴⁷. Саме такі процеси започаткував Берлінський університет, що постав як перший загальнонімецький університет у XIX ст.

На початку XIX ст. на німецьких землях у подібний спосіб було засновано кілька університетів, які стали зразковими: у Берліні (1809/10), Бреслау–Вроцлаві (1811), Бонні (1818), Мюнхені (1826) тощо⁴⁸. Взагалі протягом XIX ст. саме німецькі університети уособлювали університетську ідею, бо у Франції внаслідок централізації та державного контролю в царині вищої освіти університети перетворилися на ієрархічно організовані публічні корпорації, що готували студентів до складання державних іспитів, а в Англії такі навчальні осередки були малочисельними й орієнтованими на окремі клієнтарні групи⁴⁹. Засади діяльності німецького університету (зокрема славетна «єдність досліду й навчання») поступово поширилися в Англії та Франції, а пізніше й у всьому світі⁵⁰.

Аналізуючи значення Берлінського університету у формуванні модерної університетської традиції Німеччини, Гельмут Шельський особливу увагу звертає на ідеалістичну філософію, в межах якої постала ідея нового університету. Вважають, що університетську концепцію та освітній ідеал сформульовано в текстах Вільгельма фон Гумбольдта, Шелінга, Шляєрмахера, Фіхте й Штефенса наприкінці XVIII – початку XIX ст.⁵¹ Мислителів об'єднувала віра в те, що ідея змінює дійсність, править для неї за зразок⁵². За Гумбольдтом, ідея – «партнер» дійсності, але між ними триває вічне змагання: життя прагне піднятися до ідеї, а ідея – втілитися в життя⁵³. Основними соціальними вимірами цієї ідеї були принципи *Einsamkeit* та *Freiheit*, що їх можна витлумачити як право на соціальну окремішність (*Einsamkeit*) і моральну свободу дій та суджень (*Freiheit*) спільноти викладачів і студентів. При цьому важило те, що саме потяг до істини єднав членів академічної спільноти, робив їх між собою рівними й відокремлював від зовнішнього професійного (корпоративного) чи міщанського світу. Засади *Einsamkeit* та *Freiheit* стали соціальними підвалинами німецького класичного університету. Німецькі ідеалісти та неогуманісти виступали проти «цехового» університету Середньовіччя й водночас відкидали ідею утилітарної професійної освіти епохи Просвітництва⁵⁴. Поміж мислителями навіть виникла думка про те, щоб відмовитися від самого слова

«університет», а замість нього вживати терміни «загальний навчальний заклад» або «академія», що орієнтувалися б на модель літературного товариства чи салону⁵⁵.

Ідея університету в неогуманістів, авторство якої найчастіше приписують Гумбольдту, полягала в інтелектуальному й моральному самовдосконаленні людини через «чисту науку», що видавалося можливим лише за умови співжиття викладачів і студентів в інституції соціального усамітнення та свободи⁵⁶. Іншими словами, йшлося про некорисливе пізнання, не пов'язане з потребами ринку⁵⁷. Взагалі протягом першої половини XIX ст. університетська освіта радше протистояла ринковим потребам: університетське навчання тоді означало уникнення промислової чи комерційної кар'єри. Університети готували священників, правників, лікарів та вчителів, а в Німеччині та Франції – також кадри для урядової бюрократії. За таких обставин постійно виникали конфлікти між традиційною академічною культурою доіндустріальних еліт і новою бізнес-цивілізацією⁵⁸. Неприйняття корисливого буржуазного суспільства змушувало творців ідеї нового університету шукати соціальної легітимаци «некорисливого пізнання» деінде. Держава, що стояла осторонь партикулярних буржуазних інтересів, виявилася єдиною силою, спроможною втілити філософські ідеї в суспільну дійсність⁵⁹, бо неодмінною передумовою успіху в заснуванні університету було поєднання духовних ідей вчених з волею держави до інституювання цих ідей. Тож неогуманісти заходилися переконувати державців у тому, що вищі чиновницькі посади потребують радше всебічно освічених «вчених», ніж вузьких фахівців: «філософська голова» є водночас і найморальнішим характером, і найліпшим державним службовцем. Недаремно Фіхте залучав до класу «вчених» і власне викладачів («тих, що пізнають»), і державних чиновників («тих, що діють»)⁶⁰. Заперечуючи державний утилітаризм Просвітництва, ідеалісти вважали політику справою людей, які живуть «ідеєю». Ототожнення ідеї абсолютного знання з державними цілями стало соціальною легітимациєю університетської освіти неогуманістів⁶¹. Така «гумбольдтіянська угода між національною державою і університетом»⁶² чайла в собі небезпеку: вона ставила під загрозу університет тоді, коли держава поставала не як *Kulturstaat* лібералів, а як тоталітарне формування.

Заперечення вартостей буржуазного суспільства свідчило також про те, що університет консервував доіндустріальні соціальні ролі й поведінку в індустріальному суспільстві, як наслідок, чимала частина середнього

класу відмовлялася ідентифікувати себе з новим світом комерції⁶³. Альтернативою була підтримка статусу через здобуття загальної освіти (нім. *Bildung*, англ. *liberal education*, франц. *culture générale*), вивчення давніх мов, обрання «вільних професій» тощо. У центрі загальної освіти неогуманістична традиція ставила класичні мови, філософію та «науку про давнину», які, своєю чергою, були основними на філософському факультеті⁶⁴. На думку неогуманістів, філософський факультет був запорукою єдності знання, а гуманітарні предмети мали слухати студенти всіх факультетів⁶⁵. Попри нестримний потяг суспільства до спеціалізації та професіоналізації вищої освіти, знання класичних мов і гуманітарних предметів загалом вказувало на вищий соціальний статус⁶⁶. У самій теорії неогуманістів, зокрема у Фіхте, було закладено протиставлення вищого стану «вчених» усім іншим, кого мислитель називав «народом» (*Volk*)⁶⁷. Це розмежування зумовлювало поділ освіти за функціональною ознакою на два типи – релігійну та практичну освіту для мас і на «освіту через науку» для еліти. До панівної верхівки зараховували і вищих чиновників, і науковців – своєрідне «добірне коло» Шіллера – яким їхнє суспільне становище забезпечувала сама культура. Віра у вищість класичного знання забезпечувала суспільну першість знавцям давніх мов – викладачам і чиновникам⁶⁸. Отож завдяки поєднанню духовних і соціальних потреб еліти, а також внаслідок того, що панівні класи «привласнили» університетський ідеал, виник «союз власності та освіти»⁶⁹. Запорукою сили цього об'єднання стала запроваджена в той час ієрархічна система освіти: класичні гімназії було вивіщено над іншими школами, а вступ до університетів уможливлено лише для випускників гімназій (у Пруссії – від 1834 року). Крім того, через збільшення плати за навчання та зменшення стипендій бідняки мусили стикатися з дедалі більшими складнощами в здобутті вищої освіти, натомість багатії посідали монопольне становище в цій царині⁷⁰. Так у Європі першої половини XIX ст. «співіснували» студії класичних мов, ідея університету, суспільний статус і багатство.

Київський університет було відкрито 1834 року за міністра народної освіти С. Уварова. Як зазначив історик соціальних питань освіти Фріц Рінгер, особливий «стиль», або «соціальний характер», кожної освітньої інституції не найменшою мірою залежить від поглядів її засновника⁷¹. Фундатором Університету Св. Володимира можна вважати самого міністра Уварова, автора багатьох освітніх ініціатив Петербурга в перші десятиріччя

XIX ст. Міністр пройшов складний шлях духовної еволюції, і ця обставина неабияк вплинула на освітню ситуацію в імперії. Але протягом усього свого життя цей культурний діяч залишався неогуманістом, прихильником загальної освіти, класичних студій та університетів⁷². На думку Уварова, як справжнього неогуманіста, школи його міністерства було призначено для «распространения образования общего, равно пригодного во всех положениях жизни, без прямого отношения к какому-либо частному призванию и роду занятий»⁷³. Подібно до тогочасних німецьких націоналістів, які вважали, що студії грецької мови стануть засобом національного самовизначення німців⁷⁴, цей урядовець пов'язував вивчення давньогрецької мови з російською ідентичністю, бо саме від греків «Россия получила и святое учение веры, и первые начатки своего просвещения»⁷⁵. Ще обіймаючи посаду куратора Петербурзької навчальної округи (1810–1821), під впливом Вільгельма фон Гумбольдта Уваров заходився реформувати гімназії, що мали давати підготовчу освіту перед вступом до університету. Задля досягнення цієї мети куратор запровадив у гімназіях класичну програму, виділивши латину як «головний» предмет і посиливши увагу до викладання давньогрецької. Згодом (після 1817 року) за класичною програмою працювали всі гімназії імперії: найбільшу кількість годин разом з математикою було відведено латинській мові та римській історії⁷⁶. Вже як міністр народної освіти Уваров запровадив давньогрецьку мову в програму більшості гімназій, справедливо гадаючи, що класична освіта становила основу єдності еліт усіх європейських країн⁷⁷.

В річницю загальноєвропейського руху проти розмаїття в освіті, що його мусила усунути єдина шкільна система⁷⁸, Уваров почав наступ на приватні школи й домашніх учителів⁷⁹. А надто небезпечною уряд вважав приватну освіту на національних окраїнах імперії, передовсім у Правобережній Україні. Тож (ймовірно, під впливом відповідного пруського акту від 1834 року) Уваров дозволив вступати до Київського університету лише випускникам гімназій та православних семінарій⁸⁰. Щоправда, за особистим дозволом куратора допускав винятки⁸¹. Крім того, особливий статус класичних гімназій визначала й та обставина, що випускники деяких з них (передовсім 1-ї Київської гімназії) починаючи від 1842 року могли вступати до Університету Св. Володимира без іспитів⁸².

Соціальні погляди Уварова певною мірою відповідали концепціям неогуманістів щодо різних типів освіти для еліти та для мас⁸³. Заперечуючи

ідею понадстанової освіти як утопічну, міністр вважав, що народна освіта має відповідати становій ієрархії в Російській імперії⁸⁴. Так само як чимало неогуманістів, Уваров виступав за поділ освіти на практичну та технічну (для нижчих класів) і на класичну (для еліти). Водночас університетська освіта залишалася доступною для «юношества разных состояний»⁸⁵, хоча від 1840-х років під тиском Миколи I було здійснено низку заходів (зокрема, запровадження плати за навчання), спрямованих на те, щоб зачинити двері університетів перед нижчими класами⁸⁶.

Визначення загальних цілей університетів було певним компромісом Уварова між неогуманістичним потягом до «некорисливого пізнання» й практичними потребами російського уряду, якому бракувало лояльних чиновників і вчителів⁸⁷. У більш патетичному формулюванні мета діяльності університетів поставала як «окончательное образование» юнаків, що готує їх до виконання «обязанностей, возлагаемых [...] государственною службою и жизнью общественной»⁸⁸. А за циркуляром Уварова призначення вищої освіти полягало в тому, щоб готувати «полезных граждан и хороших учителей»⁸⁹. Загалом діяльність університету звели до утилітарних та виховних функцій (нагадаємо, що цього обмеження неабияк побоювалися німецькі неогуманісти), хоча поняття «корисних громадян» дозволяли вслякко інтерпретувати, оскільки бути корисним можна було в різні способи. Про зраду своїх ідеалів міністр засвідчив тоді, коли оголосив про намір «сделать общее воспитание специальным» і виклав нову концепцію вищої освіти, невіддільної від ідеалів «православ'я, самодержавства й народності»⁹⁰. Отож якщо в німецькому контексті ідея нового університету суперечила намірам уряду чи суспільства перетворити університети на спеціальні, професійні заклади з утилітарними цілями⁹¹, то в Росії Уварова та Миколи I ідея університету як утилітарного виховного (дисциплінарного) закладу протистояла наявним університетам, заснованим на традиціях раннього неогуманізму. Російському урядові йшлося не так про єдність досліду й навчання за умов *Einsamkeit und Freiheit*, як про виховання державних чиновників і вчителів суголосно з виголошеною «тріадою» Уварова. Цей принцип і ліг в основу соціальної легітимізації російських університетів починаючи від 1830-х років. Щоб визначити *ідею, мету та функції* Університету Св. Володимира, варто розглянути позиції трьох зацікавлених сторін – «уряду», «громадськості» та «вчених».

Уряд, в особі міністра народної освіти Уварова, імператора Миколи I чи куратора фон Бракке, не приховував своїх утилітарних поглядів на

природу Університету Св. Володимира, прагнучи створити не науковий центр, а заклад для виховання «людей способных к государственной службе»⁹². Наприклад, фон Брадке трактував професорів університету як власне «чиновників»⁹³, що крім своїх *основних* обов'язків (викладати, екзаменувати, контролювати освіту й виховання в окрузі, стежити за колегами й студентами, писати підручники), могли б у вільний час провадити науково-дослідну діяльність⁹⁴. Власне, дослід мав стати для київських викладачів їхньою приватною справою, а не їхньою спільною зі студентами функцією, як це було в реформованих німецьких університетах⁹⁵.

У своїй промові на урочистому відкритті Університету Св. Володимира куратор чітко висловив урядову візію: заснування університету «даст воспитанию сему твердое управление, доставит средства к образованию хороших учителей, в коем учебные заведения чувствуют ныне большой недостаток», нарешті, новий заклад «доставит государству достойных чиновников, обществу добрых отцев семейств, добрых граждан»⁹⁶. Завдання науки полягало в тому, що вона має «раскрытием чудес Творца всего сотворенного усилить чувства истинного Богопочтения», позаяк науки, «исходя из единого (Божественного) начала [...] должны и нас вести к сему началу»⁹⁷. Крім того, фон Брадке висловив свої міркування ще й на тему справжньої свободи: вона полягає «в точном исполнении заповедей Господних, в полном повиновении Помазаннику Его и поставленным от него властям» тощо⁹⁸.

Настрахана «громадськість» устами губернських маршалків солідаризувалася з цією урядовою візією освіти, науки та релігії. Найважливіше те, що ті сприйняли університет як дарунок влади, «знак новой милости» імператора, «отечески пекущегося о благе своих подданных»⁹⁹. Але, як можна переконатися, влада почувалася не дуже комфортно в такій ролі: уряд хотів приховати сваволю, яка стояла за заснуванням Університету Св. Володимира й забути про той безпардонний *potos* як точку, з якої почалася інституція, оскільки це нагадувало усім про польське повстання і про цілком нецивілізоване його придушення. Саме тому було сконструйовано міф про давність ідеї університету в Києві. Цей міф виявився дуже суперечливим. Аби заспокоїти польську громадськість, уряд визнав успадкування традицій Волинського ліцею в університеті, а також «наследственное усердие» польськомовних мешканців Правобережжя «в пользу просвещения». З іншого боку, Київ, «равно драгоценный для всей

России [не тільки для поляків! – С. Б.], «колыбель святой веры наших предков» і перший свідок «гражданской их самобытности», «с давних лет» мав призначення бути місцем для заснування університету¹⁰⁰. Така суперечлива тяглість якраз підкреслювала брак тяглості, унаочнювала переривчастість і той-таки свавільний *potos* в основі університету, який виявився породженням абсолютної влади, наслідком символічного звалтування місцевих *obywatelów*.

Не дивно, що «вчені» схвалили запропоновану їм ідею університету. Наприклад, Володимир Цих (1834 року) і Михайло Максимович (1837 року), репрезентуючи «російське» обличчя Київського університету на офіційних заходах, також сприймали університет як дарунок і новий знак «любви» царя до свого народу¹⁰¹. Дуже характерною є промова Циха на відкритті цього навчального закладу¹⁰². На відміну від неогуманістів, для яких ідеєю університету була самоосвіта, самовдосконалення *індивіда* через «чисту» (не спеціальну) науку, позбавлену практичної користі чи використання¹⁰³, для Циха соціальна легітимізація університету базувалася не на ідеї самовдосконалення особистості, а на просвітницькій концепції «спільного добра». Наука перетворює не індивіда, а радше суспільство чи державу¹⁰⁴. Цихова ідея користі також була далекою німецьким ідеалістам. Крім того, професор Цих проігнорував неогуманістичну ідею єдності знання, яку уособлювала філософія, і почав перелік державних і соціально-економічних переваг освіти з окремих наук. Щоправда, Цих визнав не лише корисність філософії для поступу людства, а й те, що справжній науковець може виявитися кращим громадянином і урядовцем, ніж малоосвічена світська особа¹⁰⁵. Впадає в око й те, що промови Циха та Максимовича вписуються в дискурс імперського колоніалізму, цілковито ігноруючи культурну й соціальну дійсність, в якій поставав новий університет: для обох не існували римо- та греко-католики разом з їхніми культурними та освітніми традиціями. Ці «росіяни»¹⁰⁶ подавали Правобережну Україну як «Південно-Західний край» Росії.

Отже, можна стверджувати, що ідеєю Київського університету стало використання наук на «благо общественное» – для виховання вчителів, чиновників і просто «добрых отцев семейств, добрых граждан», переважно для Київської, Волинської та Подільської губерній¹⁰⁷. Університет Св. Володимира як професійний освітній заклад, у якому науки підпорядковувалися утилітарним державним цілям, став своєрідним «анти-

зразком» Гумбольдтового університету. Новий університет мав ще одну дуже специфічну ціль, яку *post factum* сформулював Уваров: він мусив «подавить дух отдельной польской национальности и слить его с общим русским духом»¹⁰⁸. Якщо функції університету розглядати як конкретизацію його мети та ідеї через виконання певних завдань¹⁰⁹, то серед головних функцій Київського університету можна виділити такі: освітню, виховну, дисциплінарну та русифікаторську. Уряд не передбачав для Київського університету науково-дослідної функції як *esprit de corps* викладачів і студентів. І справді, за тимчасовим статутом Університету Св. Володимира 1833 року університет визначали не як наукову корпорацію, базовану на єдності викладання й досліду, а лише як навчальний заклад, побудований за адміністративно-колегіальним принципом. Відхід від німецької моделі 1804 року найбільше проявився в обмеженні виборних засад: уряд одержав право не лише затверджувати, а й призначати професорів та ад'юнктів на вакансії¹¹⁰. Насправді Гумбольдт теж приписував державі роль інституційної сили з великими правами в царині вищої освіти. В трактуванні мислителя держава була єдиним партнером ідеалістів у справі втілення їхніх освітніх ідей. Держава ідеалістів, як наційна підпора моралі та істини, керувалася «абсолютними цілями», визнавала автономію знання та освіти й захищала університети як вияв цих «абсолютних цілей» від партикулярних суспільних і державних інтересів¹¹¹. Таку державу ідеалісти називали освіченою (*Bildungsstaat*) або культурною (*Kulturstaat*). «Культурна держава» мала стежити за зовнішньою організацією діяльності університету, але не мала втручатися в наукові справи. Такій державі протистояла концепція «виховної держави» (*Erziehungsstaat*), коли виховання ставало універсальним інструментом влади, а університети задовольняли практичні потреби держави в професійній освіті, продукуючи клас лояльних функціонерів¹¹². Саме такий тип стосунків між державою і вищою освітою було інституційовано із заснуванням Київського університету (нагадаємо, що Росія 1830-х років підпадає під класичне визначення «виховної держави»).

Якщо на Заході (зокрема в німецьких землях) держава як інституційна сила в царині освіти мусила протиставляти себе ідеям корпоративного заснування університету, тобто міським громадам, церкві й навіть університетським факультетам, то в Росії «виховна держава» була єдиним виразником волі до інституціалізації університетської ідеї. Що більше, держава

виступала як авторка самої ідеї університету, позаяк «вчені» в Росії посідали занадто малозначуще суспільне становище, щоб укладати угоди з владою чи навіть пропонувати їй «ідеї» до реалізації. В Росії просто не було суспільної сили, яка могла б «окультурити» «виховну державу». Тож ідея Київського університету цілковито заперечувала Гумбольдтову модель. Водночас втілення ідеї університету в Києві свідчило про перемогу «виховної держави» над польською концепцією освіти з помітною роллю в ній «громадян» і церкви, які виконували функції «культурної держави», що постала внаслідок реформ останнього короля Речі Посполитої – Станіслава Августа Понятовського¹¹³. Київський університет як нова ідея заперечив дійсність: він сам став новою дійсністю.

Епілог: між Гумбольдтом і Сталіним

Чи можна вважати заснування Київського університету успішним заходом? Якщо в поняття успіху вкладати практичну реалізацію ідеї та досягнення мети діяльності університету, тобто те, чи виправдалися сподівання уряду, то проект імператорського університету Св. Володимира можна трактувати як успішний. Згідно з уявленнями царя, Київський університет постав як найбільш елітний за соціальним складом студентства університет імперії, в якому частка дворян ніколи не була меншою за 75%¹¹⁴. Філософія і класичні мова та література, які виявилися не надто корисними для виховання «людей способных к государственной службе», посідали в освітньому процесі незначне місце порівняно з російською словесністю, історією та російським правом¹¹⁵. Так, студенти-природники не мали слухати курсів філософських наук (крім логіки), а також грецької та латинської літератури (на юридичному факультеті лише першокурсники студіювали латину), тимчасом як у німецьких університетах навіть студенти-медики мусили вивчати давні мови й філософію протягом кількох років¹¹⁶. Нарешті, у Київському університеті, принаймні до початку 1850-х років, студентів-юристів майже щороку налічували більше за студентів філософського факультету. Ці дані свідчать про успішне втілення мети університету: виховувати державних чиновників¹¹⁷.

У цій статті не варто наводити хрестоматійні факти про систематичне виконання русифікаторської функції Київського університету, хоча в цій сфері влада зазнала меншого успіху, оскільки до початку 1860-х років

римо-католики, вихідці з трьох правобережних губерній, становили більшість студентів університету¹¹⁸. Імперська ідея Київського університету зазнала поразки ще в іншому сенсі: боротьба між поляками й російським урядом за репрезентацію Київської, Волинської та Подільської губерній, в якій провідну роль відігравав університет, несподівано завершилася перемогою третьої сили – українофілів¹¹⁹, і це стало найбільш парадоксальним наслідком втілення ідеї Київського університету.

Заснування Київського університету зумовило «реформу» університетської освіти в Росії (загальний статут 1835 року), у подібний спосіб виникнення Берлінського університету спричинило реформу освіти в різних землях Німеччини. Але якщо в Німеччині реформа стала наслідком своєрідної угоди між «вченими» й «культурною державою», то в Росії реформу, послуговуючись термінами Гельмута Шельського, можна назвати «приспосованою до потреб держави» (*gesinnungsstaatlich*)¹²⁰. Протягом десятиліть сама ідея університету, його функції та спосіб легітимації змінювалися і в Росії, і на Заході, але суть «виховної держави» в Росії та Радянському Союзі залишалася незмінною. Тому нема причин дивуватися, чому донині Київський університет має більше від Сталіна (і Миколи I), ніж від Гумбольдта. Залежність від «виховної держави» було закладено в самій ідеї Університету Св. Володимира, в якому наука завжди мусила підпорядковуватися партикулярним суспільним чи державним інтересам¹²¹. Про концепцію «культурної держави» як відповідального агента, що гарантує університету *Einsamkeit und Freiheit*, нічого не знали в підросійській (а потім і радянській) Україні. Жодні угоди з державою не були можливі. Тепер, коли «метанаративний механізм легітимації» університету (як відповідність «національним» вартостям) себе великою мірою скомпрометував¹²², виникла нагода позбутися спадщини «виховної держави». Чи готові нарешті українські науковці нав'язати державі *свою* ідею університету? І чи потребуємо ми взагалі якоїсь *однієї* ідеї університету?

¹ Schelsky H. *Einsamkeit und Freiheit. Idee und Gestalt der deutschen Universität und ihrer Reform.* – Düsseldorf, 1963. – S. 144, 160–162.

² Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами. – Київ, 1996. – С. 143.

³ Кабузан В. Народы России в первой половине XIX века. Численность и этнический состав. – Москва, 1992. – С. 149.

⁴ Центральный державний історичний архів у Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 707. – Оп. 315. – Спр. 2. – Арк. 3; Сборник материалов по истории просвещения в России. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1893. – С. 841–879; Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich, 1803–1832. – Т. II. Szkoły podstawowe i średnie. – Rzym; Lublin, 1991. – S. 92.

⁵ Beauvois D. Szkolnictwo polskie... – S. 92, 126–128.

⁶ ЦДАК. – Ф. 707. – Оп. 315. – Спр. 2. – Арк. 3.

⁷ Сборник материалов... – С. 841–879.

⁸ ЦДАК. – Ф. 707. – Оп. 315. – Спр. 2. – Арк. 3.

⁹ Сборник материалов... – С. 688–689.

¹⁰ Там само. – С. 690.

¹¹ Там само.

¹² ЦДАК. – Ф. 707. – Оп. 315. – Спр. 2. – Арк. 3 зв.

¹³ Столетие Киевской Первой гимназии (1809–1811–1911). – Т. 2. – Киев, 1911. – С. 42–45.

¹⁴ Сборник материалов... – С. 829–830.

¹⁵ Beauvois D. Szkolnictwo polskie... – S. 127.

¹⁶ Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения (1801–1825). – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1864. – С. 240.

¹⁷ ЦДАК. – Ф. 707. – Оп. 315. – Спр. 2. – Арк. 38.

¹⁸ Там само. – Арк. 65.

¹⁹ Там само. – Ф. 710. – Оп. 2. – Спр. 36. – Арк. 2–5.

²⁰ Beauvois D. Szkolnictwo polskie... – S. 92.

²¹ ЦДАК. – Ф. 707. – Оп. 315. – Спр. 2. – Арк. 66.

²² Там само. – Ф. 710. – Оп. 3. – Спр. 50-а. – Арк. 13.

²³ Beauvois D. Szkolnictwo polskie... – S. 204–210; Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. – Київ, 1999. – С. 40.

²⁴ Біленький С. Київська гімназія: Questione della lingua або межі польської ідентичності // Просемінарій: Медієвістика, історія церкви, науки, культури. – Київ, 1997. – Вип. 1. – С. 145–157.

²⁵ Там само. – С. 155.

²⁶ Сборник постановлений... – С. 1133.

²⁷ Автобиографические записки Е. Ф. фон Брадке // Русский архив. – 1875. – № 3. – Кн. 1. – С. 273.

²⁸ Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович... – С. 45–50.

²⁹ Шульгин В. История университета святого Владимира (1834–1839). – Санкт-Петербург, 1860. – С. 29.

³⁰ Російський державний історичний архів (далі – РДА). – Ф. 733. – Оп. 69. – Спр. 11.

³¹ Біленький С. Київська гімназія... – С. 156.

³² Про це див. витяг зі статті С. Бархатцева «Из истории Виленского учебного округа», передрукованої у вид.: З іменем Святого Володимира: У 2 кн. – Кн. 1 / Упор. В. Короткий, Б. Ульяновський. – Київ, 1994. – С. 39–40.

³³ Автобіографічні записки Е. Ф. фон Брадке... – С. 275.

³⁴ ЦДАК. – Ф. 707. – Оп. 1. – Спр. 592. – Арк. 4 зв.; Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович... – С. 51–52.

³⁵ Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т. II, отделение первое. – Санкт-Петербург, 1864. – С. 475–476.

³⁶ ЦДАК. – Ф. 707. – Оп. 1. – Спр. 592. – Арк. 275.

³⁷ Національна бібліотека України ім. Володимира Вернадського, Інститут рукопису (далі – НБУ, ІР). – Ф. 1. – Спр. 6442. – Арк. 1–13.

³⁸ К 50-летнему юбилею Университета Св. Владимира. – Киев, 1884. – С. 14.

³⁹ Там само. – С. 15.

⁴⁰ НБУ, ІР. – Ф. II. – Спр. 3313. – Арк. 1.

⁴¹ ЦДАК. – Ф. 710. – Оп. 2. – Спр. 44. – Арк. 2.

⁴² Шульгин В. История университета святого Владимира... – С. 54.

⁴³ Десятилетие Министерства народного просвещения (1833–1843). – Санкт-Петербург, 1864. – С. 38.

⁴⁴ Там само. – С. 138.

⁴⁵ З іменем Святого Володимира... – С. 47, 49.

⁴⁶ РДА. – Ф. 733. – Оп. 69. – Спр. 166. – Арк. 153 зв. – 158.

⁴⁷ Schelsky H. Einsamkeit und Freiheit... – S. 57–59, 171.

⁴⁸ Paulsen F. Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht. – Zweiter Band. – Berlin; Leipzig, 1921 (перинт 1960). – S. 248; Schelsky H. Einsamkeit und Freiheit... – S. 17.

⁴⁹ Ringer F. Education and Society in Modern Europe. – Bloomington; London, 1979. – P. 115, 210–230; Ben-David J. Centers of Learning. Britain, France, Germany, United States. – New Brunswick; London, 1992. – P. 75.

⁵⁰ Ben-David J. Centers of Learning... – P. 22, 93; Schnabel F. Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert. – Band 3. Erfahrungswissenschaften und Technik [1934]. – München, 1987. – S. 160–161; Schelsky H. Einsamkeit und Freiheit... – S. 85.

⁵¹ Schelsky H. Einsamkeit und Freiheit... – S. 21.

⁵² Bohn I. Einsamkeit und Freiheit. Die Anfänge akademischer Bildung für Frauen das Beispiel Schweden // *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. – 1999. – Nr 1. – S. 9.

⁵³ Schelsky H. Einsamkeit und Freiheit... – S. 9.

⁵⁴ Bohn I. Einsamkeit und Freiheit. Die Anfänge... – S. 9; Schelsky H. Einsamkeit und Freiheit... – S. 22, 50.

⁵⁵ Schelsky H. Einsamkeit und Freiheit... – S. 51–52; Paulsen F. Geschichte des gelehrten Unterrichts. – S. 256.

- ⁵⁶ Schelsky H. Einsamkeit und Freiheit... – S. 66–68, 82.
- ⁵⁷ Мінаков М. Університет: криза ідентичності // Критика. – 2003. – № 3 (березень). – С. 8.
- ⁵⁸ Ringer F. Education and Society in Modern Europe... – P. 1–3, 50.
- ⁵⁹ Schelsky H. Einsamkeit und Freiheit... – S. 135.
- ⁶⁰ Fichte J. G. Über den Gelehrten. – Berlin, 1956. – S. 26.
- ⁶¹ Schelsky H. Einsamkeit und Freiheit... – S. 72, 91, 172.
- ⁶² Мінаков М. Університет: криза ідентичності... – С. 12.
- ⁶³ Ringer F. Education and Society in Modern Europe... – P. 7.
- ⁶⁴ Paulsen F. Geschichte des gelehrten Unterrichts... – S. 252–253; Ben-David J. Centers of Learning... – P. 47.
- ⁶⁵ Paulsen F. Geschichte des gelehrten Unterrichts... – S. 258, 268–269.
- ⁶⁶ Ringer F. Education and Society in Modern Europe... – P. 18–21.
- ⁶⁷ Schelsky H. Einsamkeit und Freiheit... – S. 110.
- ⁶⁸ O'Boyle L. Klassische Bildung und soziale Struktur in Deutschland zwischen 1800 und 1848 // Historische Zeitschrift. – 1968. – Band 207. – S. 586, 592–593, 598–599.
- ⁶⁹ Schelsky H. Einsamkeit und Freiheit... – S. 113–115; O'Boyle L. Klassische Bildung... – S. 585.
- ⁷⁰ Ringer F. Education and Society in Modern Europe... – P. 24–34; O'Boyle L. Klassische Bildung... – S. 607.
- ⁷¹ Ringer F. Education and Society in Modern Europe... – P. 11.
- ⁷² Найвичерпнішу біографію С. Уварова написала американська дослідниця Сінтія Віттекер. Див. російський переклад її праці: Віттекер Ц. Граф С. С. Уваров и его время. – Санкт-Петербург, 1999.
- ⁷³ Десятилетие Министерства народного просвещения... – С. 21.
- ⁷⁴ O'Boyle L. Klassische Bildung... – S. 590.
- ⁷⁵ Десятилетие Министерства народного просвещения... – С. 21.
- ⁷⁶ Віттекер Ц. Граф С. С. Уваров... – С. 78, 84; Локоть Ф. Столетие Екатеринославской классической гимназии, 1805–1905. – Екатеринослав, 1908. – С. 42.
- ⁷⁷ Віттекер Ц. Граф С. С. Уваров... – С. 167–168.
- ⁷⁸ Paulsen F. Geschichte des gelehrten Unterrichts. – S. 237; Віттекер Ц. Граф С. С. Уваров... – С. 151.
- ⁷⁹ Петров Ф. Российские университеты в первой половине XIX века. Формирование системы университетского образования. – Книга третья. Университетская профессура и подготовка устава 1835 года. – Москва, 2000. – С. 211–213, 218.
- ⁸⁰ ЦЦАК. – Ф. 707. – Оп. 3. – Спр. 505. – Арк. 5 зв.; Спр. 380. – Арк. 4.
- ⁸¹ Владимирский-Буданов М. История императорского Университета Св. Владимира. – Т. 1. Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – Киев, 1884. – С. 478.
- ⁸² Там само.

⁸³ O'Boyle L. *Klassische Bildung...* – S. 585.

⁸⁴ Петров Ф. *Российские университеты...* – С. 201–203.

⁸⁵ Десятилетие Министерства народного просвещения... – С. 11, 17.

⁸⁶ Там само. – С. 203; Flynn J. F. *Tuition and Social Class in the Russian Universities: S. S. Uvarov and «Reaction» in the Russia of Nicholas I // Slavic Review.* – 1976. – Vol. 35 (№ 2, June). – P. 232–248.

⁸⁷ На початку 1830-х років наукова громада Росії також взяла участь в обговоренні можливої реформи університетської освіти. З-поміж дискутантів найближче підійшов до університетської ідеї неогуманістів «дисидент» Ніколай Надеждін, погляди й тон якого викликали гостре неприйняття Уварова. Див.: Петров Ф. *Российские университеты...* – С. 225–227, 456–457 (передусім прим. № 571).

⁸⁸ Десятилетие Министерства народного просвещения... – С. 18.

⁸⁹ Петров Ф. *Российские университеты...* – С. 214.

⁹⁰ Там само. – С. 197–198.

⁹¹ Schelsky H. *Einsamkeit und Freiheit...* – S. 172.

⁹² Державний архів міста Києва. – Ф. 16. – Оп. 469 (1). – Спр. 19. – Арк. 256.

⁹³ ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 3 зв.

⁹⁴ Біленький С. *Споглядання міста. Київ і Університет Св. Володимира у 30–40-і роки XIX ст. // Киевский альбом. Исторический альманах.* – 2001. – Вып. 1. – С. 15.

⁹⁵ Ben-David J. *Centers of Learning...* – P. 100.

⁹⁶ Промову куратора див. у публ.: *Записка и речи, читанные при открытии Императорского Университета Св. Владимира 15 июля 1834 г.* – Киев, 1840. – С. 14, 23.

⁹⁷ Там само. – С. 20, 23.

⁹⁸ Аналіз промови куратора див. у публ.: *Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович...* – С. 60–61.

⁹⁹ *Записка и речи...* – С. 25–28.

¹⁰⁰ *З іменем Святого Володимира...* – С. 63–64. Про ідеологічні конотації цього урядового наказу див. у публ.: Біленький С. *Споглядання міста...* – С. 14.

¹⁰¹ *Записка и речи...* – С. 85, 115 (промова Циха); Максимович М. «*Києвъ явился градомъ великимъ...*»: *Вибрані українознавчі твори.* – Київ, 1994. – С. 87.

¹⁰² *Записка и речи...* – С. 85–119.

¹⁰³ Schelsky H. *Einsamkeit und Freiheit...* – S. 82, 88–90.

¹⁰⁴ *Записка и речи...* – С. 86.

¹⁰⁵ Там само. – С. 91, 92–93.

¹⁰⁶ Характерні риси мав процес творення концепції російської ідентичності в тогочасній Росії. Аж до кінця імперського періоду не було вироблено офіційної концепції «російськості». Що лежало в основі російської ідентичності – право-

слав'я, російська мова чи політична лояльність до самодержавства? Очевидно, у справах з поляками послуговувалися однією концепцією російської ідентичності (релігійною), а, наприклад, з українцями – іншою (вужчою, базованою на ознаках мови та етнографічних особливостях). Пор.: Біленький С. Споглядання міста... – С. 16, 24.

¹⁰⁷ Або, за висловом Циха, «Ни одна ветвь знаний человеческих не остается бесполезною для блага общественного» (див.: Записка и речи... – С. 89).

¹⁰⁸ Десятилетие Министерства народного просвещения... – С. 129.

¹⁰⁹ Мінаков М. Університет: криза ідентичності... – С. 9.

¹¹⁰ Петров Ф. Российские университеты... – С. 232, 240.

¹¹¹ Schelsky H. Einsamkeit und Freiheit... – S. 133–134.

¹¹² Ibid. – S. 143, 153, 160.

¹¹³ В інших губерніях Росії місцеве суспільство не виявляло такої активності в освітніх справах. Нещодавно Володимир Кравченко блискуче деконструював міф про важливу роль шляхетних «громадян» у заснуванні Харківського університету (див.: Кравченко В. Харківський університет і слобідська громада // Критика. – 2003. – № 3 (березень). – С. 18–23).

¹¹⁴ Flynn J. F. Tuition and Social Class... – P. 242 (див. примітку).

¹¹⁵ Біленький С. Споглядання міста... – С. 14.

¹¹⁶ Про ситуацію в Київському університеті див. у публ.: Біленький С. Інституційна генеза та історичні об'єкти дискурсу гуманітарних дисциплін у Київському університеті між 1834–1850 роками // Просемінарії: Медієвістика, історія церкви, науки, культури. Київ, 1999. – Вип. 3. – С. 209. Про німецькі університети див. у публ.: Paulsen F. Geschichte des gelehrten Unterrichts... – S. 269.

¹¹⁷ У німецьких університетах склалася подібна ситуація, але там не домінували студенти юридичного факультету, бо в перших десятиріччях XIX ст. студенти теології (їх частка становила між 30% і 40% від усіх студентів) кількісно переважали над студентами-юристами (див.: Ringer F. Education and Society in Modern Europe... – P. 59).

¹¹⁸ З іменем Святого Володимира... – С. 48.

¹¹⁹ Про цей найбільш парадоксальний наслідок діяльності Київського університету й Київської археографічної комісії див. у публ.: Кеннеді Грімстед П. Археографія в тіні імперської політики: Київська археографічна комісія та утворення Київського центрального архіву давніх актів // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. – Київ, 1997. – С. 11–33.

¹²⁰ Schelsky H. Einsamkeit und Freiheit... – S. 160.

¹²¹ Див. блискуче дослідження, присвячене суперечливій особистості – професорові психіатрії Київського університету І. Сікорському: Менжулін В. Другой Сикорский. Неудобные страницы истории психиатрии. – Киев, 2004.

Взагалі можна говорити про те, що Київський університет став ареною боротьби суперечливих суспільних інтересів, зокрема й різних поглядів на національну ідентичність. Щойно університет втягувався в ідеологічні чи політичні дискусії, як сам давав привід державі чи суспільним групам втручатися в його внутрішні справи, у такий спосіб підважуючи свою й без того хистку автономію.

¹²² Мінаков М. Університет: криза ідентичності... – С. 8.